

ДО ПИТАННЯ ПРО ПАРЕМІОЛОГІЧНИЙ ПАРАДОКС

У статті проаналізовано різноманітні аспекти дослідження проблеми відображення ментальності народу в прислів'ях і приказках, формування світогляду носіїв мови під впливом паремій, вироблено чинники, які необхідно враховувати при дослідженні особливостей реалізації національного й універсального в паремійних фондах окремих мов або в міжмовному зіставленні.

Ключові слова: прислів'я, приказки, пареміологія, ментальність.

Протиставлення, закладене у висловлюваннях англійського вченого Ф. Бекона¹, укладача однієї з перших збірок англійських прислів'їв 1594 р. та І. Франка — велета української наукової думки, відомого своїм доробком у царині фольклористики і пареміографії², не випадкове. Воно виразно простежується в багатьох працях з лінгвістики і пареміології дослідників різних часів і навіть епох. З одного боку, паремії вважаються «енциклопедією народного життя»³, «візитними картками будь-якої етнокультурної спільноти»⁴, трактуються як «духовний “кодекс” народу»⁵, у якому, як у дзеркалі, відтворено всі сторони його життя, потреби, звички, погляди⁶, характеризуються як «мовні ревіленти національно-культурної свідомості», «експоненти культурних знань» і «скарбниці культурних традицій»⁷. З другого боку, «усі національні збірки прислів'їв і приказок подібні одна до одної, незважаючи на намагання укладачів відібрати найспецифічніші вислови певного народу. У прислівному фонді будь-якої мови можна знайти відповідник для кожного (виділення наше.— З. К.) прислів'я і приказки іншої мови»⁸.

¹ «The genius, wit and spirit of a nation are discovered in its proverbs» (F. Bacon) — «Геній, дотеп і дух нації виявляються в її прислів'ях» (The Penguin Dictionary of Proverbs.— 2nd ed. / Ed. by R. Fergusson & J. Law.— Penguin Books, 2000.— P. 216; далі — PDP).

² «Майже всі прислів'я є спільними майже для всіх культурних народів і не мають нічого характерного для певного народу» (І. Франко) (З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв // Нар. творчість та етнографія.— 1963.— № 2.— С. 95).

³ Пазяк М. М. Перлини народної мудрості // Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1989.— С. 21 (Далі — ПП-89).

⁴ Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры.— М., 2002.— С. 95.

⁵ Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор.— М., 1957.— С. 11.

⁶ Ушинский К. Д. Первая книга после азбуки // Ушинский К. Д. Собрание сочинений.— М.; Ленинград, 1949.— Т. 6.— С. 298.

⁷ Привалова И. В. Отражение национально-культурных ценностей в паремииологическом фонде языка // Язык, сознание, коммуникация : Сб. статей.— М., 2001.— Вып. 18.— С. 10.

⁸ Пермяков Г. Л. Грамматика пословичной мудрости // Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока : Систематизированное собрание изречений двухсот народов.— М., 2001.— С. 19.

Різні погляди на паремії можуть співіснувати навіть у працях одного автора. Так, Ю. Цимбалюк у передмові до збірки латинських прислів'їв і приказок стверджує, що в пареміях відбилися історія народу, його душа, світобачення, характер, звичаї, мораль тощо. Разом з тим «прислів'я — це ... підсумок усього, що осягнув за тисячоліття людський розум»⁹. О. Корень визначає прислів'я як «універсальний еволюціонуючий код глобальних духовних та життєвих знань»¹⁰, але й не відкидає думки про те, що в них відображається національний менталітет соціуму¹¹.

Парадокс полягає в тому, що кожен із цих поглядів не викликає категоричних заперечень і є до певної міри справедливим. Якщо це так, то на яких засадах «космополітична мудрість» (за І. Франком¹²) співіснує в пареміях з «душею» народу і національним характером? Якщо у прислів'ях і приказках усе ж відбивається спосіб мислення і світогляд народу, то яким чином? Ще одне, досі не розв'язане питання впливає зі взаємозв'язку типу «мова < людина < мова» (а паремії, як відомо, є одиницями мови, що реалізуються в мовленні): чи можуть прислів'я і приказки впливати на формування світоглядних підвалин представників конкретного народу і, відповідно, визначати їх поведінку?

Сформульовані питання охоплюють широке коло проблем, пов'язаних із дослідженням особливостей людської свідомості, способів сприйняття й усвідомлення світу, що відображені в мові. Мета пропонованої статті — підготувати теоретичне підґрунтя для розв'язання згаданої суперечності та поставлених завдань, вирішення яких лежить у межах сучасних лінгвістичних пошуків ідіотетнічного й універсального в мовах світу, що дає можливість усвідомлювати діалектику мовного різноманіття в мовній єдності людства¹³.

Хоч поняття «дух народу», «душа нації» широко використовуються в мовознавчих працях ще з часів В. фон Гумбольдта, а проблеми національного характеру, ментальності і способи їх вираження дискутуються не лише в лінгвістиці, а й у філософії, психології, історичній антропології¹⁴, ці поняття ще досі не здобули ні однозначного загальнонаукового розуміння, ні загальноновизнаного галузевого тлумачення. Така термінологічна невизначеність значно ускладнює пошуки матеріалізованих утілень «душі народу» в паремійних фондах мов. Якщо взяти за основу думку Г. Шпета про те, що «кожний історично утворений колектив — народ, клас, союз, місто, село і т. д. — *по-своєму* сприймає, уявляє, оцінює, любить і ненавидить об'єктивно існуючі обставини, умови свого буття, саме це буття — і саме в цьому його ставленні до всього, що об'єктивно існує, виражається його “дух”, або “душа”, або “характер”»¹⁵, а прислів'я і приказки є «світоглядним відображенням буття»¹⁶, то навіть побіжний аналіз паремій

⁹ Цимбалюк Ю. В. Скарбниця мудрості народної // Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. — К., 1990. — С. 4.

¹⁰ Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2000. — С. 15.

¹¹ Корень О. В. Еволюція прислів'їв // Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ століття : Тези Всеукр. наук. конф. (Львів, 26–27 листоп. 1996 р.). — Л., 1996. — С. 135.

¹² З фольклористичної спадщини Івана Франка. — С. 95.

¹³ Дуличенко А. Д. О перспективах лингвистики XXI века // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. — 1996. — № 5. — С. 126.

¹⁴ Див., наприклад: Огурцов А. П. Трудности анализа менталитета // Вопр. философии. — 1994. — № 1. — С. 50–53; Голикова Т. А. Менталитет как система стереотипов речевого коллектива // Язык. Человек. Картина мира : Материалы Всерос. науч. конф. / Под ред. М. П. Одинцовой. — Омск, 2000. — Ч. 1. — С. 18–21; Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию // Шпет Г. Г. Сочинения. — М., 1989. — С. 476–574.

¹⁵ Шпет Г. Г. Значч. праця. — С. 479.

¹⁶ Тийтманен Т. Э. Языковой афоризм как мировоззренческое отражение бытия обыденным сознанием : Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — Свердловск, 1985. — 17 с.

будь-якої мови засвідчить цілу низку вказівок на природні, побутові, соціальні та історичні умови існування народу, які завжди є національно специфічними. Однак прислів'я і приказки не лише відображають життя, а й аналізують, оцінюють та узагальнюють набутий життєвий досвід. Відшукати національне в базових світоглядних засадах певного народу, сформульованих у його пареміях, — завдання значно складніше.

Справедливим є твердження про те, що «менталітет ніколи не буває монолітним»¹⁷ і, відповідно, «дух» народу — це єдність певного багатоманіття¹⁸, в якому відчувається кожен звук і тон життя¹⁹. Поліфонічним є й фольклор, який збирає і закріплює досвід традицій у його різнобарв'ї, у контрастних зіткненнях. І при цьому кожна окрема одиниця фольклору відповідає лише одному кольору. Найяскравіше ця ознака виявляється в прислів'ях, у яких будь-яке висловлювання різко одностороннє, категоричне у своїй односторонності, ніби виключає інші трактування і позиції. Лише сусідство висловлювань створює багатоманіття²⁰. Таке фольклорне різноголосся дало підстави Б. Путилову стверджувати, що «було б необережно намагатися будувати на фольклорній основі певну цілісну народну філософську систему»²¹. Крім того, незаперечним є й те, що загальнонародного фольклору не існує, адже в будь-якому із фольклорних жанрів відчувається «опозиція стилів субетносів, що разом творять нелінійну систему просторово-стадіальних градацій»²². Загальнонародне існує не як джерело, а лише як узагальнення варіацій, відповідно — як певна абстракція²³. Крім того, різні групи всередині етносу або субетносів можуть мати специфічне або навіть і протилежне бачення життєвих ситуацій, які знайшли своє вираження у фольклорних зразках. Тому не випадково в українському паремійному фонді знаходимо прислів'я *Пословиця в своєму краї пророочиця*²⁴, адже паремія як відображення певного модусу світобачення найкраще сприймається, адаптується і функціонує у тому локальному природно-соціальному середовищі, яке сформувало саме такий погляд на світ.

Таким чином, з огляду на різноступеневе багатоголосся фольклору загалом і паремійного жанру зокрема, жодне окремо взяте прислів'я чи приказка не може категорично вважатися загальнонародним переконанням, виразником національного характеру чи способу мислення.

З іншого боку, справедливим є висловлювання *A proverb is the wit of one and the wisdom of many* (PDP, 216) — «Прислів'я — це дотеп одного і мудрість багатьох», яке приписують британському державному діячеві лорду Дж. Расселу. Справді, будь-яке прислів'я чи приказка, як і інший фольклорний зразок, первісно є витвором однієї людини, який лише згодом стає надбанням багатьох. Чому ж тоді так багато висловлювань назавжди залишаються висловлюваннями відомих людей, афоризмами і ніколи не переходять до паремійних фондів мов? Механізм такого переходу простий і водночас складний: кожний вислів, перш ніж стати прислів'ям, повинен витримати «випробування на народність», тобто втратити домінанту індивідуального й органічно вплестися в лінгвально-образну і світоглядно-ціннісну парадигму, які завжди мають на собі відбиток етніч-

¹⁷ Завальников В. П. К вопросу об экстралингвистических детерминантах языковой картины мира: обобщение известного // Язык. Человек. Картина мира. — С. 5.

¹⁸ Шпет Г. Г. Знач. праця. — С. 531.

¹⁹ Там же. — С. 534.

²⁰ Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура : In memoriam. — СПб., 2003. — С. 68.

²¹ Там же. — С. 70.

²² Грица С. Фольклор у просторі та часі : Вибр. статті. — Тернопіль, 2000. — С. 70.

²³ Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 159.

²⁴ Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 1990. — С. 303.

них чи субетнічних, а іноді й соціально-групових особливостей. Такий перехід не відбувається, якщо у свідомості і бутті носіїв фольклору відсутні передумови для подібного сприйняття. Це стосується не лише внутрішньомовних «міграцій», а й поповнення паремійних фондів висловами біблійного походження, сентенціями з творів античних авторів тощо. Тому ті висловлювання, що були сприйняті мовою і принаймні частиною її носіїв як «свої», не суперечать національному характеру, оскільки перейшли до розряду народної мудрості, і за умови врахування певних чинників можуть об'єктивно свідчити про особливості національного менталітету. Якщо висловити цю саму думку за допомогою образів англійського прислів'я *Proverbs are like butterflies, some are caught, others fly away* (PDP, 216) — «Прислів'я схожі на метеликів: деяких спіймали, інші летять геть», «спійманими метеликами» є ті зразки «дотепу одного», які стали надбанням багатьох і збагатили «колекції» національних паремійних фондів.

Думку про те, що значення більшості паремій різних мов є універсальними, а відмінності стосуються майже виключно предметно-образної сфери, на перший погляд можна вважати емпірично доведеною, оскільки існує значна кількість багатомовних словників прислів'їв і приказок²⁵, які дають змогу відшукати відповідники паремій однієї мови серед прислів'їв і приказок інших мов. Однак укладачі дуже часто «залишають “за бортом” словника, фактично, найцікавіше — національно специфічні інформеми життєвого досвіду різних народів, неповторні зразки національної логіки і національної оцінки світу»²⁶. Для виявлення особливостей ментальності народу, закладених у його прислів'ях і приказках, доречніше виходити не з принципу смислової подібності, а з принципу «презумпції неоднаковості», щоб засвідчені в чужій мові смислові і формальні відмінності сприймалися й оцінювалися не як відхилення від норми, втіленої в ідеологемах та їх образних виявах рідної мови, або як варіанти цієї норми, а як вираження іншої норми, що також є природною для носія іншої мовної свідомості²⁷. Тому українське прислів'я *Між який народ попадеш, того і шапку надівай*²⁸ можна вважати порадою для дослідників мов як вмістилища національних культур і народного духу: зрозуміти інший народ можна, лише одягнувши «шапку» суб'єктивного відображення світу національною мовною свідомістю. Пошуки з погляду так званої об'єктивної реальності чи норми рідної мови результату не дадуть.

Існування в паремійних фондах зіставлюваних мов прислів'їв чи приказок, дібраних за принципом смислової подібності, також не свідчить про їх однакове сприймання й інтерпретацію носіями цих мов і не є передумовою ідентичного чи навіть подібного функціонування таких паремій у двох або більше мовах. Так, наприклад, аналіз реалізації паремійної тематичної моделі «бідність на волі краще від багатства в неволі» в українській та англійській мовах із урахуванням згаданого принципу відбору матеріалу може привести до висновку, що ця тематична модель має подібне представлення в паремійних фондах обох мов і, відповідно, подібне сприйняття і вживання у мовленні їх носіїв, оскільки і в англійській, і в українській мові аналізовану модель репрезентує низка прислів'їв, які у

²⁵ Див., наприклад: *Słownik przysłów z ilustracjami*.— Warszawa, 2000.— 756 s.; Прислів'я та приказки шістьма мовами / Упоряд. Г. Бігун.— К., 2003.— 320 с.; *Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока : Систематизир. собр. изречений двухсот народов*.— М., 2001.— 624 с.

²⁶ *Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов*.— М., 2003.— С. 258.

²⁷ Там же.— С. 259.

²⁸ Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1991.— С. 278 (Далі — ПП-91).

міжмовному зіставленні є різнообразними еквівалентами. Проте такий висновок є певною мірою однобоким, адже він не враховує кількох чинників. По-перше, хоч усі перекладні словники подають англійські лексеми *liberty* і *freedom* як відповідники української лексеми *воля*, ці слова (на відміну від еквівалентного *свобода*) є псевдокорелятами. Глибинні концептуальні відмінності між аналізованими поняттями можуть бути виявлені не за допомогою словникових дефініцій, а при залученні всього етнокультурного контексту, адже концепт «воля» — це константа української культури (термін Ю. Степанова²⁹), чи культурна домінанта (за В. Карасиком³⁰), — один із найяскравіших показників українського (як і російського) національного характеру. Проте ключовими компонентами значення російської лексеми *воля* є «повна відсутність будь-якої регламентації (наприклад, закону) й існування безкрайнього, нічим не обмеженого простору»³¹. Ці компоненти значення виразно простежуються в усіх дериватах аналізованої лексеми, що не мають відповідників в інших мовах і зумовлюють неперекладність висловлювань на зразок: *Там жить не то что вольновато, а вольным-вольнó, нáвольно, вольнѐшехонько; Своя волюшка раздолюшка*³². Українські розуміння і відчуття волі мають зовсім інші корені і значеннєві домінанти. На думку В. Храмової, «поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади — чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру. Звідси — непереборний і неутримний, органічний і масовий потяг до Волі»³³, який переконливо свідчить про вихідну первинність козацької основи української психіки³⁴. Прагнення до волі, іманентне особистості українця, знайшло своє вираження у філософії Г. Сковороди³⁵, творах класиків української літератури, паремійному фонді української мови (пор., наприклад: *За народ і волю віддамо життя і долю; Воля — то маленьке слово, а всі йому раді; Коли та воля буде? Чи вона втопилась, чи де поділась?* (ПП-91, 178). Якщо в українських прислів'ях воля протиставляється неволі: *Краще робити на вільнім полі, ніж гуляти у неволі; Краще стоя вмерти, чим сидя в неволі жити; Хоч ти в багатстві, та в неволі, а я хоч голий, та на волі* (ПП-91, 179–180), то в англійських пареміях *liberty* «свобода» вступає в опозицію з поняттями значно чіткіше семантично окресленими, ніж українська «неволя», — це «рабство» і «тюрма»: *Lean liberty is better than fat slavery; A bean in liberty is better than a comfit in prison* (PDP, 156). Характерно, що в українському паремійному фонді немає прислів'їв чи приказок з ключовими словами *раб* або *рабство*, а лексичне значення іменника *неволя* не завжди містить сему «фізичне обмеження в просторі», яка властива прямому значенню лексеми *тюрма*. Англійські *freedom* і *liberty*, як і українське *свобода*, є загальновідомими і широкочисливаними термінами у царині правознавства (пор.: *свобода волі* (друку, зборів, слова, совісті тощо); демократичні *свободи* — *freedom of the will (press, as-*

²⁹ Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры : Опыт, исслед. — М., 1997. — 824 с.

³⁰ Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — М., 2004. — С. 142.

³¹ Корнилов О. А. Знач. праця. — С. 164.

³² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1981. — Т. 1. — С. 239.

³³ Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. — К., 1992. — С. 32.

³⁴ Там же. — С. 18; див. також: Фігурний Ю. Відображення в українських прислів'ях та приказках козацького культурного комплексу // Українське народознавство. Стан і перспективи розвитку на зламі віків : Матеріали міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. — К., 2000. — С. 185.

³⁵ Федорчук Л. Український фольклор як фактор національного самовиразу Григорія Сковороди // Українське народознавство. Стан і перспективи... — С. 108.

sembly, speech, conscience); democratic freedoms / liberties³⁶), проте *воля* аж ніяк не вкладається у вузьке прокрустове ложе, відведене лінгвістикою поняттю «термін»³⁷: українці сприймають волю не стільки на рівні розуміння, скільки на рівні відчуття; вони живуть нею і в ній. Чи не тому серед українських паремій так багато прислів'їв, у яких воля нерозривно поєднана з іншою домінантою української культури — долею³⁸: *Де немає волі, там не буває й долі; Не шукай долі, а шукай волі; У неволі нема долі; Яка воля, така доля; Аби на волю, знайдемо долю* тощо (ПП-91, 177–180). В англійських пареміях такий взаємозв'язок не простежується.

Ще одним підтвердженням домінування концепту «воля» в українській етнічній свідомості є зіставний аналіз особливостей реалізації ознаки «цінність свободи (волі)» в пареміях української та англійської мов. В обох мовах вона виявляється в прислів'ях *Свобода дорожча золота, ціну їй тоді узнаєш, коли загубиш* (ПП-91, 180), *Liberty is more worth than gold* (PDP, 156), що є різномовними варіантами лат. *Libertas fulvo pretiosior auro est* — «Воля дорожча від червоножовтого золота»³⁹, яке своїм корінням сягає творів давньогрецького байкаря Езопа⁴⁰. Таке одностайне сприйняття українською та англійською колективною свідомістю ідеї, принесеної з античності, може наштовхнути на поспішний висновок про стереотипність національних уявлень про цінність свободи у носіїв зіставлюваних мов. Насправді ця ідея в обох паремійних фондах набула свого розвитку. В англійській мові знаходимо прислів'я *Liberty is a jewel* (PDP, 156) і *Liberty is a pearl* (ODEP, 458), які є варіантами і повними функціональними еквівалентами базової паремії, адже вони не змінюють «оцінки» свободи. В українських синонімах базового прислів'я ключове слово *свобода* замінено на *воля* — ключове слово українського самоусвідомлення, а оцінку волі зміщено зі шкали «дуже цінний» на «безцінний»: *Воля дорожча від усього; Життя не має ціни, а воля дорожча за життя* (ПП-91, 178).

Отже, першим і головним чинником, який слід брати до уваги при аналізі особливостей реалізації універсального і національного в паремійних фондах мов, є чинник *етнокультурної маркованості ключового слова паремії* (паремійного блоку), який насамперед важливо враховувати при дослідженні прислів'їв і приказок, опорні слова яких (або й самі паремії) мають відповідники чи псевдовідповідники у зіставлюваних мовах, тобто коли йдеться про різномовні позначення і трактування неспецифічних концептів із різними прототипами (наприклад, укр. *хата* — англ. *house*) чи національно-специфічні елементи глибинної семантики концептів, як у випадку із псевдокорелятами *воля* — *liberty*.

Аналізована паремійна тематична модель «бідність на волі краще від багатства в неволі» у зіставлюваних мовах реалізується в ідентичних за змістом різнообразних протиставленнях «воля — золота клітка», «воля — золоті кайдани»: *Воля пташиці краща від золотої клітки* (ПП-91, 178); *No man loves his fetters, be they made of gold* (ODEP, 495). Однак якщо в англійській мові функціонує лише цитований варіант прислів'я, то в українському паремійному фонді нарахову-

³⁶ Мисик Л. В. Українсько-англійський словник правничої термінології.— К., 1999.— С. 82–83; 135–136.

³⁷ Мова йде лише про аналізоване значення, оскільки у значенні «бажання» лексема *воля* функціонує як термін. Пор.: *воля виборців* (законодавця, народу) — *elector's* (legislative, people's) *will* (Там же.— С. 101).

³⁸ Про «живучість» взаємозв'язку «воля — доля» свідчить і сучасна політична реклама: *Здобули волю — здобудемо долю!* (рекламне гасло Народного блоку Костенка-Плюща на виборах 2006 р.).

³⁹ Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки.— К., 1990.— С. 179 (Далі — ЛПП).

⁴⁰ The Oxford Dictionary of English Proverbs / Ed. by F. P. Wilson.— Oxford, 1992.— P. 458 (Далі — ODEP).

ємо понад десять варіантів наведеного зразка, і ще в одному спостерігаємо протиставлення «воля — золоті вудила»: *І золоті удила коневі не милі*⁴¹. Варіативність свідчить про повторюваність прислів'я, тобто його активне функціонування, а також стійкість і стабільність у досліджуваній мовній системі, адже «варіювати може лише те, чому притаманні сталі характеристики»⁴². Поява варіантів може бути зумовлена часовими змінами чи потребою в різноманітних засобах вираження думки, а інколи і в яскравіших образах⁴³, але це далеко не завжди так. Часом прислів'я «проживе» довге життя в паремійному фонді мови, але не «наживе» жодного варіанта. Таким, наприклад, є прислів'я *На волі плачу доволі*, яке вперше було зафіксоване 1864 р. у збірці, укладеній М. Номисом (ПП-91, 179). Інші паремії можуть мати по кілька десятків варіантів, як наприклад, прислів'я *Аби руки і охота, буде зроблена робота* (ПП-89, 275). Пояснити специфіку паремійного варіювання можна з опорою на згадувану тенденцію до поліфонічності, якій підпорядковується фольклор загалом і паремійний жанр зокрема, адже «сама велика кількість різнорідних за своєю суттю оцінок і характеристик ситуацій, подій, конфліктів є втіленням “норм” фольклорного світу»⁴⁴, а завдання прислів'їв — не повідомити істину, а передати досвід мас⁴⁵. Паремії, що відображають ті елементи життєвого досвіду, які виявилися найприйнятнішими для значної кількості носіїв мови, найактивніше поширюються і вживаються, а в процесі функціонування набувають різнорівневих модифікацій. Складається враження, що для деяких «улюблених» (у певній етнокультурі) значень колективний автор паремійного корпусу намагається вичерпати всі можливі найдрібніші відтінки цього значення, «програючи» його на найрозмаїтішому предметному матеріалі⁴⁶. Тому той факт, що прислів'я не має варіантів і передає думку, яка суперечить більшості паремій, яким притаманна варіативність, як у випадку із цитованим прислів'ям, дає підстави стверджувати, що воно не передає погляди більшості носіїв мови, а лише фіксує один із елементів народного досвіду. Проте вже навіть те, що таке «нетипове» прислів'я існує в мові, свідчить, що воно є якщо й не прийнятним, то принаймні зрозумілим (ідеться про образну й логічну організацію паремії) для всіх мовців. Крім цього, слід ураховувати, що фольклор (подібно до мови) є власністю всіх і кожного зокрема⁴⁷. Через це в живому мовленні паремійний зразок зазнає значно більше різноманітних модифікацій, ніж у традиційних варіантах. Тому цілком очевидно, що існування певної кількості усталених варіантів прислів'їв або приказок, зафіксованих словниками, може свідчити про деякі особливості національного характеру чи світосприйняття. Контрастність деяких паремій, неохильність до варіювання також можуть бути релевантними, особливо в міжмовному зіставленні. Таким чином, при дослідженні проблеми відображення ментальності народу в паремійних фондах мов необхідно враховувати чинник *варіативності*, який тісно пов'язаний із чинником *частотності*, оскільки опосередковано дає інформацію про те, яке прислів'я чи група прислів'їв уживаються частіше. Усім іншим спробам підрахувати частотність використання тієї чи іншої паремії в

⁴¹ Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини. — С. 161.

⁴² Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 201.

⁴³ Селянина Л. И. Варианты пословиц английского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1970. — С. 24.

⁴⁴ Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 71.

⁴⁵ Николаева Т. М. Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремии // Малые формы фольклора : Сб. статей памяти Г. Л. Пермякова. — М., 1995. — С. 312.

⁴⁶ Левин Ю. И. Провербиальное пространство // Паремииологические исследования : Сб. статей. — М., 1984. — С. 111.

⁴⁷ Грица С. Знач. праця. — С. 92.

мовленні бракуватиме статистичної достовірності, оскільки, якщо мова йде про живе мовлення, дослідник змушений буде працювати з неминуче малими вибірками, адже лише невелика частина прислів'їв і приказок активно вживається в мовленні, і навіть активно відтворювані паремії не є частотними. Статистична недостовірність пов'язана також із неоднорідністю досліджуваної вибірки з погляду субетнічної та соціальної стратифікації опитуваних носіїв мови. У художньому мовленні прислів'я і приказки використовуються також доволі рідко, але тут вони дуже часто трансформуються, доповнюються, адаптуються до вимог конкретного художнього тексту, про що свідчать збірки, які містять паремії, вживані у літературних творах⁴⁸. Такі зібрання не є вичерпними і відображають більше особливості авторського ідіостилу чи індивідуальні уподобання письменника, ніж світоглядні доміанти певного народу.

Урахування чинника кількісної репрезентації паремійного блоку (тематичної групи) дає змогу осягнути, наскільки важливою, цікавою чи навіть болючою є відповідна тема для колективного автора паремійного фонду. Те, чим живе народ, завжди набуває широкого і різнопланового висвітлення, що зумовлює значну кількісну репрезентацію паремійного блоку чи тематичної групи. Так, скажімо, аналізована тематична група⁴⁹ «Воля (свобода)» в українській мові налічує понад п'ятдесят (варіанти до уваги не беремо) паремійних зразків, а в англійській мові — не більше ніж п'ятнадцять. Кількісні показники говорять самі за себе.

У найбагатших семантичних групах простежується тенденція до «щільного», «густого» заповнення проverbs'яльного простору прислів'ями в усіх можливих напрямках і без «порожніх місць», до використання всіх смислових, образних і лінгвальних можливостей⁵⁰, що приводить до існування розгалужених синонімічних, антонімічних і омонімічних зв'язків. Тому одним з основних чинників, на який слід зважати при етнолінгвістичному чи лінгвокультурологічному аналізі прислів'їв і приказок, є чинник якісної репрезентації паремійної тематичної групи.

Чинник локальності (регіональності) не є особливо важливим при дослідженні специфіки відображення способу мислення і світогляду народу в пареміях, адже саме на рівні універсалій, з одного боку, і зв'язків між традиціями — з другого, фольклорна культура може розглядатися як виразник історично сформованих особливостей етносу, що інформує про загальні характеристики його життя, історії, побуту, менталітету⁵¹. Якщо паремійний зразок має виразні лексико-граматичні ознаки локальності, але передає узагальнене значення, прийнятне для даної етнокультури, то таке прислів'я чи приказка мають або синоніми, або варіанти, які функціонують в інших регіонах чи навіть на території поширення локального зразка. Наприклад, галицьке прислів'я *В праві стільки кінців, що в плоті дзюр* (ПП-91, 247) має загальноповживаний багатоваріантний синонім *Закон, що дишло — куди повернув, то й вийшло* (ПП-91, 246).

З англомовними пареміями ситуація дещо інша, оскільки вони репрезентують культури різних територіально віддалених народів, об'єднаних мовою.

⁴⁸ Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 2001. — 392 с.; Proverb wit & wisdom. A treasury of proverbs, parodies, quips, quotes, clichés, catchwords, epigrams and aphorisms / Comp. by L. A. Berman; with assist. by D. K. Berman. — New York, 1997. — 522 p.

⁴⁹ Ця тематична група поєднує паремійні блоки з ключовими словами «воля», «неволя», «свобода» в українській мові, «liberty» і «freedom» — в англійській, а також різнообразні, переважно метафоричні прислів'я, які належать до різних паремійних блоків.

⁵⁰ Левин Ю. И. Знач. праця. — С. 115.

⁵¹ Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 158.

При цьому неминучими є лексико-граматичні трансформації, які відображають лінгвальну специфіку відповідного варіанта англійської мови, а також історичні та культурні особливості народу, який послуговується певною частиною паремійного фонду. Д. Крістл поділяє прислів'я на загальноновживані, шотландські й американські⁵². Такий поділ неповний і не цілком обґрунтований. Неповний — оскільки не включає всіх локальних паремійних одиниць, передусім власне англійських прислів'їв на зразок *Fix thy pale in Severn, Severn will be as before; A good paymaster may build Paul's* (PDP, 184, 200). Необґрунтованість класифікації зумовлена тим, що не завжди можна категорично стверджувати, що та чи інша паремія є, наприклад, тільки американською і не вживається (принаймні в якомусь із своїх варіантів) у мовленні інших англословних народів. Так, прислів'я *Nothing is certain except death and taxes* лінгвіст вважає американським, підтверджуючи думку дослідника американських прислів'їв В. Мідера⁵³. Однак насправді вперше цитує його саме англійський письменник Д. Дефо у 1726 р., хоча прислів'я, безперечно, давніше (PDP, 55). Згодом воно вживається в листі відомого американця Б. Франкліна (1789 р.), в англійській періодиці (журнал «Spectator», травень 1912 р.) тощо (ODEP, 580). Таким чином, аналізоване прислів'я функціонує в мовленні носіїв як американського, так і британського варіантів англійської мови і відоме (крім наведеного вище) у таких варіантах: *Nothing is certain but death and the taxes; Nothing is certain but death and quarter day* (ODEP, 580).

Інше прислів'я — *A penny saved is a penny earned*, яке самі інформанти вважають однією з тих паремій, що ілюструють американські національно-культурні цінності⁵⁴, зафіксоване у збірках англійських укладачів уже з 1640 р., широко побутує у творах англійських письменників, періодиці у варіантах *A penny saved is a penny gained (got)* (ODEP, 619). Цікаво, що перший президент Америки Дж. Вашингтон вважав саме це прислів'я найправдивішим серед усього зібрання англійських паремій, а інший успішний представник американського народу — Г. Форд — поганою порадою⁵⁵. Ця контрастність суджень не випадкова, оскільки відображена в низці прислів'їв (пор.: *Penny that's saved is not gotten* тощо), що підтверджує думку про поліфонічність фольклору. І лише скрупульозний аналіз із урахуванням чинників варіативності, кількісної та якісної репрезентації паремійної тематичної групи дасть змогу зробити певні висновки про те, який із цих паремійних антонімів більше відображає душу носіїв англійської мови. Тематична група «ощадність», яка досить широко представлена в англійській мові⁵⁶, характеризує її носіїв загалом і містить, крім загальноновідомих, багато локальних зразків, наприклад: *Placks and bawbees grow pounds*⁵⁷.

Українська дослідниця О. Дубенко не намагається розділити нероздільне й укладає довідник не англійських чи американських, а англо-американських прислів'їв та приказок, і подає в ньому й власне американський варіант аналізованої паремії: *A dollar saved is a dollar earned*⁵⁸.

⁵² Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English language.— Cambridge, 1995.— P. 184.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Дані І. Привалової (Привалова И. В. Знач. праця.— С. 14).

⁵⁵ Proverb wit & wisdom.— P. 321.

⁵⁶ Пор.: в українському паремійному фонді такої тематичної групи немає взагалі, не зафіксовані й паремійні блоки із відповідними ключовими словами.

⁵⁷ «Placks» і «bawbees» — розмінні шотландські монети (PDP, 261).

⁵⁸ Дубенко О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки: Посібник для студентів та викладачів вищ. навч. закладів.— Вінниця, 2004.— С. 80.

Дослідження проблеми локального і загальномовного функціонування паремій свідчить про те, що мовні узи поєднують навіть різні народи настільки міцно, що їх не можуть розірвати ні державні кордони і територіальна віддаленість, ні історія чи культурна своєрідність. Локальне в англійському паремійному фонді є лише тоді релевантним для характеристики певного народу, коли такий зразок не має інших локальних чи загальнонародних варіантів.

Історичний чинник, як і чинник локальності (регіональності), тісно пов'язаний із чинником варіативності, адже «ніщо так сильно не впливає на трансформацію фольклорного зразка, як його рух у часі і просторі»⁵⁹. Однак при дослідженні специфіки реалізації універсального і національного в паремійних фондах мов важливо враховувати інші аспекти життя прислів'я чи приказки в мові. Так, у паремійному репертуарі часто можна знайти два протилежні за значенням прислів'я, але може виявитися, що одне з них було мертвим уже тоді, коли народився суперник, і насправді в традиції вони і не зустрічались⁶⁰. Тому для дослідника в окремих випадках важливо знати якщо не час виникнення паремії (що майже неможливо), то принаймні дату першої її письмової фіксації, а також деякі аспекти її функціонування в діячій мові. Якщо прислів'я вперше засвідчене лише у 70–80-х рр. ХХ ст. (а таких паремій у збірках, укладених М. Пазяком, чимало: це нові надходження безпосередньо до збірок), але в інших мовах воно відоме значно раніше, то це дає підстави для висновку, що такі прислів'я чи приказки є сучасними запозиченнями. Наприклад, нові для українського паремійного фонду прислів'я *Узяв топір — візьми й топорище*; *Зайла попа грамота* (ПП-90, 91; 83, 313) в їх російському варіанті подає ще словник В. Даля, однак перше з них, на відміну від другого, в українській мові має низку синонімічних варіантів, тобто є новим вином, залитим у старі міхи, — народним поглядом на конкретну життєву ситуацію, не чужим українській ментальності. Друге запозичення — маргінальний паремійний зразок, який не має і не може мати значного поширення.

Загалом паремійний фонд будь-якої мови — відкрита система, яка може завжди поповнюватися пареміями з інших мов, висловлюваннями з художніх творів тощо. Так, деякі прислів'я, відомі світовій культурі вже не одну сотню років, потрапили на український ґрунт лише недавно. Такою є паремія *Друзі — це злодії часу*, яка, за даними М. Пазяка, існує в українській мові не довше ніж 50 років (ПП-91, 22), хоча в англійській мові прислів'я *Friends are thieves of time* функціонує з 1612 р. (ODEP, 290), а його корені — в античності (*Amici fures temporis* — ЛПП, 26).

Відкриті для поповнення, паремійні фонди є водночас типологічно закритими: неможливо відшукати або придумати вислів, зовнішня і внутрішня структура якого суперечила б загальній системі⁶¹. Тому деякі сучасні паремійні зразки, наприклад: *Професійний жебрак б'є на почуття* (ПП-91, 212) чи *All men are fools, but the wisest of fools are called philosophers*⁶², не відповідають як своєю зовнішньою (передусім лексичне наповнення, а також особливості структури), так і внутрішньою формою вимогам народності, яким підпорядковується весь фольклор і паремійний жанр зокрема. Адже «народна психологія», репрезентована у фольклорі, є окремою сферою психологічних знань, специфіка і значення якої з усією повнотою визначаються специфікою народного досвіду як джерела знань про психічну діяльність людини, тобто народної мудрості як специфічної

⁵⁹ Грица С. Знач. праця. — С. 40.

⁶⁰ Крикманн Ф. Ф. К проблематике исследования содержания и мировоззрения пословиц: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Таллинн, 1975. — С. 45.

⁶¹ Пермяков Г. Л. К вопросу о структуре паремиилогического фонда // Типологические исследования по фольклору: Сб. статей памяти В. Я. Проппа. — М., 1975. — С. 268.

⁶² Дубенко О. Ю. Знач. праця. — С. 106.

галузі знань⁶³. Інформація, яку містять ці й подібні висловлювання, виходить за межі власне народного досвіду і наївної картини світу, відображених у пареміях, що зумовлює їх одноваріантність і тематичну ізольованість. Через це називаємо такі новостворені висловлювання радше паремізованими, тобто умовно зарахованими до розряду паремій, ніж власне прислів'ями чи приказками. Крім цього, важливо пам'ятати про те, що свого розквіту паремійний жанр досяг ще в докапіталістичних формаціях, а з розвитком капіталізму прислів'я почали відходити на другий план⁶⁴. Тому в умовах сучасного постіндустріального суспільства, у час переважання, за влучним висловом Л. Черкашиної, «музейного» статусу національного фольклору⁶⁵, навряд чи можна стверджувати про активне творення прислів'їв і приказок. Не можна також не враховувати, що «доменою творення фольклору є сільське середовище»⁶⁶, яке постійно збіднюється через міграцію молодого покоління сільських жителів в етнічно і соціально гетерогенне міське середовище. Розширення паремійних корпусів за рахунок висловлювань із різних джерел (за умови класичного розуміння термінів «прислів'я» і «приказка») у наш час є незначним і кількісно нерепрезентативним. Можливі різноманітні трансформації вже відомих паремій, синонімічні й антонімічні варіативні утворення, однак власне паремійний неологізм — явище сумнівне. Цікаво, що Оксфордський словник англійських прислів'їв (ODEP), який подає не лише перелік паремій, але і їх «життєпис», не засвідчує паремійних новотворів. Найсучасніша дата першої фіксації окремих паремій у цьому словнику — перша чверть ХХ ст. Але такі прислів'я чи приказки поодинокі. Більшість із них має значно давнішу історію. Паремізованих висловлювань у словниках і довідниках англійських прислів'їв і приказок, які не є надто скрупульозними у відборі матеріалу, теж чимало. Інколи навіть вдається віднайти автора новоствореної паремії, що у випадку з власне народними прислів'ями зробити неможливо. Так, висловлювання *A friend in power is a friend lost* англійський лінгвіст Д. Крістл подає як американське прислів'я, довіряючи В. Мідеру⁶⁷, проте вже у словнику Л. Бермана воно засвідчене як афоризм Генрі Адамса, що є варіацією загальновідомого прислів'я латинського походження *A friend in need is a friend indeed*⁶⁸.

Якщо прислів'я чи приказка виникли кілька століть тому, що підтверджують писемні джерела, але згодом не були зареєстровані в більшості паремійних збірок, не вживалися в художніх творах, а також не мають варіантів, то це свідчить про неактуальність такого фольклорного зразка для носіїв певної етнокультури, а звідси — рідковживаність і нерозповсюдженість. Таким є, наприклад, прислів'я *Як звано, то звано, аби що дано*, уперше засвідчене у збірці Климентія Зіновієва (а це XVII–XVIII ст.), проте не зафіксоване в жодній пізнішій паремійній збірці аж до праці М. Пазяка 1991 р. (III–91, 39). Англійське прислів'я *Parnassus has no gold mines in it*, уперше зареєстроване 1732 р., оминули увагою укладачі цілої низки паремійних словників. Засвідчене воно лише в Оксфордському словнику англійських прислів'їв (ODEP, 610). Неактуальність паремії — одна з основних причин її відмирання.

⁶³ Прангшивили А. С. Фольклор и психология // Проблемы фольклора. — М., 1975. — С. 44.

⁶⁴ Крикманн А. А. Знач. праця. — С. 48.

⁶⁵ Черкашина Л. Соціологічне вивчення фольклору в урбанізованому (посттрадиційному) середовищі // Українське народознавство. Стан і перспективи розвитку на зламі віків : Матеріали міжнар. наук.-практ. читань, присвяч. пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. — К., 2000. — С. 99.

⁶⁶ Грица С. Знач. праця. — С. 208.

⁶⁷ Crystal D. Op. cit. — P. 184.

⁶⁸ Proverb wit & wisdom. — P. 150.

Різномісний аналіз потребує також думка про те, що прислів'я і приказки формують світогляд і регулюють поведінку народу, яка пов'язана з широко дискутованим у сучасному мовознавстві припущенням про лінгвальну зумовленість мислення і культури народу, що бере свій початок від праць В. фон Гумбольдта і гіпотези Сепіра – Уорфа. У пареміології загальноприйнятим є погляд на паремії як на мовні знаки⁶⁹, однак особливістю прислів'я є те, що воно — верхня межа фразеологічності («мовності») і нижня межа тексту (змісту). У ньому поєднуються узагальненість, повторюваність, формальність слова і конкретність, неповторність, осмисленість тексту⁷⁰. У цій двоїстості — суттєва відмінність між традиційним мовним знаком, зокрема словом, і прислів'ям.

Незаперечним є той факт, що володіння певним паремійним мінімумом є так само обов'язковим для нормального члена суспільства, як і володіння мовою: важко уявити людину, яка не знає жодного прислів'я, як і людину, що не знає жодного слова⁷¹. Проте лексичний мінімум, на відміну від паремійного, є приблизно однаковим для пересічного носія мови, незалежно від субетнічної належності, соціального статусу, професійної підготовки, віку, статі тощо. Зате вказані чинники істотно впливають на наповнення паремійного мінімуму кожної людини, приблизний якісний склад якого визначити неможливо.

Ураховуючи те, що прислів'я і приказки творили здебільшого в етнічно і соціально гомогенному сільському середовищі, деякі дослідники вважають їх набутком лише «простого народу». Ще В. Даль зазначав: «Ніхто не буде сперечатися про те, що за прислів'ями і приказками треба йти в народ; в освіченому товаристві прислів'я немає»⁷². Думку про нерівномірність поширення паремій підтримує Г. Благова — дослідниця особистого прислів'яного фонду своєї матері — корінної мешканки Москви, яка «за широтою використання прислів'їв була для міського середовища більше винятком, ніж правилом»⁷³.

Твердження В. Даля надто категоричне і необґрунтоване, оскільки заперечує універсальний характер і всеохопність паремій. З одного боку, носієм прислів'їв справді є проста людина, але ця проста людина «сидить» у кожному з нас⁷⁴, адже в будь-якому освіченому товаристві чимало вихідців із «простого народу». Тут доречніше ставити питання про кількісний склад паремійного мінімуму, який у будь-якому випадку не може бути значним за обсягом. Якщо виходити з даних Г. Благової, яка вважає досліджуваний нею особистий прислів'яний фонд (понад дві тисячі одиниць) дуже великим⁷⁵, паремійний мінімум пересічного носія мови є значно меншим, що становить дуже незначний відсоток від загальної кількості одиниць паремійного фонду мови. Крім того, лише незначна кількість паремій активно відтворюється в мовленні⁷⁶, що підтверджує думку про належність більшості одиниць паремійного мінімуму до пасивного мовного запасу.

Слід ураховувати й те, що опора на «авторитет предків» для сучасної людини вже не є переконливою⁷⁷. Прислів'я як складова частина поезії⁷⁸ може сьо-

⁶⁹ Саввина Е. Н. О трансформациях клишированных выражений в речи // Паремииологические исследования : Сб. статей. — М., 1984. — С. 202.

⁷⁰ Григорян А. Г. Пословица в зеркале пословицы // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов : Сб. статей. — М., 1993. — С. 216.

⁷¹ Там же.

⁷² Даль В. И. Напутное // Пословицы русского народа : Сб. В. Даля. — М., 1957. — С. 8.

⁷³ Благова Г. Ф. Пословица и жизнь: Личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе. — М., 2000. — С. 13.

⁷⁴ Григорян А. Г. Знач. праця. — С. 216.

⁷⁵ Благова Г. Ф. Знач. праця. — С. 166.

⁷⁶ Селянина Л. И. Знач. праця. — С. 27.

⁷⁷ Крикманн А. А. Знач. праця. — С. 48.

⁷⁸ Барли Н. Структурный подход к пословице и максиме // Паремииологические исследования : Сб. статей. — М., 1984. — С. 127.

годні мати здебільшого риторичну функцію, а первісні функції паремій виконують висловлювання значно складнішої семантичної структури. Справді, у прислів'ях маємо лише один смисловий рядок — узагальнення певного досвіду, справжнього чи уявного, і його висловлювання в прямій формі; стверджувальна частина співвідноситься з пропозицією висловлювання, незважаючи на загальну метафоричність прислівного речення⁷⁹. Тому твердження про те, що прислів'я і приказки формують етичні норми, регулюють поведінку народу-носія, на сучасному етапі є непереконливим.

Таким чином, проведений аналіз підтверджує думку про те, що зміст поняттєвих категорій може варіюватися в межах певних культур, але сутнісна природа процесів формалізації залишається незмінною. Під покровом варіацій субстанції приховано універсальні закономірності формальної логіки⁸⁰, тобто простежується просвічування глибинно-універсального крізь усе розмаїття етноспецифічних вербальних (вербально-синтагматичних) структур⁸¹. Світоглядні доміанти народу-творця і народу-носія прислів'їв і приказок можуть бути вичитані не зі змісту окремих паремій, а зі структури паремійного фонду взагалі, а також внутрішньої організації паремійних блоків і тематичних груп із урахуванням чинників етнокультурної маркованості ключового слова паремії (паремійного блоку), варіативності, кількісної та якісної репрезентації паремійного блоку (тематичної групи), локальності, а також історичного чинника, і в окремих випадках — чинника частотності. Міжмове зіставлення паремійних текстів дає змогу побачити найрізноманітніші грані ідіоегнічного й універсального, невидимі для дослідника однієї окремо аналізованої мовної системи.

(Дрогобич)

Z. H. KOTSIUBA

TO THE PROBLEM OF PAREMIOLOGICAL PARADOX

The article focuses on the analysis of various aspects of the research of the reflection of national mentality in proverbs and sayings, the formation of speakers' outlook under the influence of proverbs. It elaborates the factors which should be taken into account in the research of the realization of national and universal in proverbial funds of separate languages and in the interlingual contrasting.

Key words: proverbs, sayings, paremiology, mentality.

⁷⁹ Николаева Т. М. Зазнач. праця.— С. 322.

⁸⁰ Барли Н. Зазнач. праця.— С. 143.

⁸¹ Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму).— Л., 2002.— С. 73.